

УДК 141.3:316.2:316.7

РЕЛІКТИ ТРИХОТОМІЧНОЇ СОЦІОФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РЕФЛЕКСІ КЛАСИЧНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЧАРІВНОЇ КАЗКИ

Андрій Поцелуйко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Розглянуто дофілософські світоглядні уявлення стародавніх індоєвропейських народів. Дослідження опирається на методологічні засади сучасного порівняльного аналізу індоєвропейської міфології, зокрема на теорію трихотомічної соціофункціональної структури індоєвропейської ідеології, а також праці з теорії та історії фольклору В.Я.Проппа.

Ключові слова: індоєвропейська ідеологія, українська міфологія, європейська чарівна казка.

Новий етап розвитку вивчення релігійних систем народів індоєвропейської мовної сім'ї пов'язаний з появою школи порівняльної міфології Ж.Дюмезіля, яка пропонує теорію трихотомічної соціофункціональної структури індоєвропейських міфів та інших культурних феноменів.

На думку Ж.Дюмезіля та його послідовників, божества, що належали до найдавнішого прошарку індоєвропейських міфологічних систем, втілювали три функції: магіко-юридичну (містична й адміністративна), фізичної сили (військова функція) і плодючості (в широкому розумінні цього слова). В основі такого розподілу в релігійній і магічній сферах лежав розподіл давнього індоєвропейського суспільства на три основні верстви: жерців, воїнів, а також скотарів і землеробів, безпосередніх виробників. Кожен з цих станів був представлений в міфі й епосі окремими богами або героями. Цей принцип чітко простежений Дюмезілем на джерелах індоіранських суспільств, де різко окреслена кастова структура, однак можна простежити його і в традиціях європейських народів [1, с.7], [2, с.17-29].

“Ідеологія трихотомічного поділу”, про яку Ж.Дюмезіль говорить як про “ідеал і одночасно спосіб аналізувати, пояснювати сили, які забезпечують хід світобудови і людського життя”, складає кістяк системи вартостей; вона діє відкрито в сфері міфу, епосу чи похвали, але зазвичай

залишається прихованою, несформульованою, і насправді дуже рідко доходить до проголошення того, якими повинні бути суспільство, порядок, тобто влада.

Трифункціональність слугує основою для ідеального поділу людей за розрядами. Вона посилює нормативні, імперативні висловлювання, які закликають до трансформуючої, відтворюючої діяльності або переконують, обґрунтовують. Трифункціональність була на службі у певної ідеології, певного “дискурсивного полемічного утворення”, завдяки якому певна “пристрасть” намагається втілити в життя певну цінність шляхом здійснення влади над суспільством [3, с.14-15].

Ідеологія трихотомічного поділу безпосередньо пов’язана з таким архаїчним жанром усної народної творчості як казка, зокрема героїко-фантастична казка. Сьогодні уже мало хто піддає критиці тезу В.Проппа, “що казка зберегла сліди зниклих форм суспільного життя”.

Східнослов’янська чарівно-фантастична казка, а відтак і українська знає кілька типів позитивних героїв. Головні герої, як і багато інших героїв чарівно-фантастичної казки, отримали імена залежно від: обставин народження, в тому числі чудесного зачаття, внутрішніх і зовнішніх особистих якостей, соціального становища, умов життя і поведінки.

За структурою функцій героїв чарівної казки поділяють на два основні типи – це тип багатиря, наділеного титанічною надприродною силою, і тип “іронічного щасливця”. Відмінність у їхніх характеристиках і способах дії не виключає, однак, тих спільних цілей, які вони перед собою ставлять, і головну з них – перемогти підступного і могутнього ворога, звільнити з-під його влади наречену (дружину), сестру або матір, одружитись на прекрасній царівні [4, с.27-28].

Як правило, казкові багатирі (перший тип героя) народжуються від чудесного зачаття, з народження наділяються неймовірною фізичною силою; дії кожного з них (в межах східнослов’янської казкової традиції) обмежуються певним сюжетом чи групою сюжетів. Такі, наприклад. Котигорошко, Ведмеже Вушко та інші.

Ім’я могутнього багатиря Котигорошка пов’язується зазвичай із сюжетом “Брат рятує від змія сестру і братів” (Аарне, 312 D): сестра викрадена змієм (рідко: чортом, проклятим та ін.); старші брати шукають її; змії вбиває їх; молодший брат (Котигорошко) рятує сестру і оживлює братів (Драгоманов, Чмихало, Левченко, Добровольський). Продовженням цього сюжету може бути “три царства: золоте, срібне і мідне” (Аарне, 301 A, B): Котигорошко відправляється “у світ”, зустрічає силачів – Вернидуба,

Вернигору та ін.; бере їх до себе в товариші; по чергово варять обід; Котигорошко спускається під землю, рятує царівен від змія; товариші не витягають його з ями, але він рятується за допомогою чудесного птаха (Данилевський, Чубинський, Роздольський, Левченко).

Народженню героя в казці зазвичай передуює короткий опис його сім'ї і тієї драми, яка в ній розгортається. Майже у всіх варіантах сім'я Котигорошка складається з батька і матері, двох братів і однієї сестри. В соціальному відношенні сім'я Котигорошка переважно селянська, "хлопська". Ця обставина накладає певний відбиток на зав'язку більшості казок про Котигорошка і на його характеристики, як незвичайного селянського сина-богатиря. Братам, які працюють на полі, сестра повинна принести їжу, вона таким чином стає жертвою змія. Відправившись рятувати свою сестру, брати або гинуть, не витримавши витівок, що вчинив незвичайний викрадач, або опиняються у нього в полоні [4, с.30-31].

Такими є драматичні колізії, що передують появі на світ Котигорошка. Народжується Котигорошко завжди чудесним чином. жінка випадково знаходить і з'їдає горошину, йдучи за водою до криниці, або на річку прати білизну, підмітаючи сіни або хату, шукаючи на дворі дітей та ін.

Час від зачаття Котигорошка (моменту з'їдання горошини) до його народження в деяких казках фантастично скорочено: він народжується одразу ж, як тільки жінка ковтає горошину, наступного дня, через один, два, три тижні. Свої незвичні здібності дитина проявляє надзвичайно рано. Зокрема, він починає говорити і розумно розважати, ще знаходячись у материнській утробі.

Після народження Котигорошко росте "не по днях, а по годинах". Казкарі прагнуть також підкреслити його незвичайні розумові здібності. Котигорошко є кращим з-поміж учнів, він обганяє в знанні навіть своїх учителів (Драгоманов, Роздольський) [4, с.32].

У колі родичів і односельців Котигорошко виявляє свою богатирську силу і надлюдську витривалість. Цей мотив демонстрації сили і витривалості характерний майже для усіх казок цієї групи. Сам, а інколи через матір або батька Котигорошко замовляє ковалю викувати собі булаву. Як правило, замовлення повторюється два-три рази, оскільки жодна з булав, крім останньої, випробування не витримує.

Серед предметів побуту, які за наказом богатиря повинні бути чудесним чином перековані в багатопудові булави, у варіантах називаються: звичайна голка, шпилька, гудзичок. Наказ зробити з голки чи ще якоїсь незначної і маленької побутової речі грізну зброю, природно, сприймається

оточуючими як неможлива, безглузда витівка і викликає з їх боку недовіру, глузування і навіть осуд [4, с. 33].

Залишається неушкодженою лише та булава, що виготовлена точно за вказівкою Котигорошка. Виковують булаву зі справжнього заліза, яке часто купує сам герой або його батьки.

Булава є непомірно великою, але вона є великою лише для простих смертних, а не для таких богатирів, як Котигорошко. І там, де десятки людей не можуть навіть підняти булаву, він легко піднімає її однією рукою. І не лише піднімає, але й закидає вгору так далеко, що час повернення її на землю вимірюється годинами і навіть добами [4, с.34].

Про викрадення сестри і пропалих без звістки братів герой довідується від свого батька чи матері, які охоче повідомляють про їх горе і благословляють його на пошуки дітей [4, с.35].

Котигорошко ще знаходиться в дорозі, а ворог Змій уже відчуває наближення “сили великої”, хвилюється, підхоплюється, вибігає йому на зустріч. Герой тримає себе достойно, без тіні страху, відповідаючи на зухвалість – зухвалістю, на силу – силою.

Незвичайні якості героя-богатиря дуже чітко виявляються в кульмінаційній сцені казки – сцені змагання і боротьби з противником. Змій, здогадується про небувалу “силу” Котигорошка, але деякий час вагається, чи перед ним саме той, від якого залежить його участь.

Супротивники перед головним двобоєм як правило змагаються: хто більше з’їсть, хто сильніший, спритніший, в багатший. Ці мирні змагання завершуються жорстокою боротьбою, яка завершується перемогою Котигорошка та звільненням братів та сестри [4, с.38-39].

Проте брати заздрісні та егоїстичні. Щоб присвоїти собі славу і добро, здобуті Котигорошком, вони міцно прив’язують його, сплячого, ланцюгом, канатом до дерева і залишають на голодну смерть. Але герой, прокинувшись, знову проявляє свою богатирську силу – з коренем вириває дерево, до якого був прив’язаний.

Зрада братів, неможливість жити з ними під одним дахом примушує Котигорошка знову піти в “світ за очі”. Казкарі отримували можливість продовжити дивні його пригоди і здебільшого використовували мотив “Три царства”(Аарне, 301 А, В).

Отже, Котигорошко – казковий велетень, подвиги якого ґрунтуються на його власній силі і чудесних властивостях. І хоча казка зображає його селянським сином він, безсумнівно, сягає одного з архаїчних типів героїв індоевропейського казкового епосу. Титанічна сила Котигорошка, що

проявляється в киданні булави, викиданні з корінням дерев, боротьбі зі Змієм (ознака 2-ї функції за Дюмезілем) доповнюються іншими його властивостями. Це надзвичайні розумові здібності (мудрість як атрибут 1-ї функції), володіння чарівними предметами, які допомагають виготовити належну зброю (магічний аспект 1-ї функції). Всі ці якості даються йому від народження, яке є надприродним.

Богатир на ім'я Іван, Івашко і прізвисько Ведмеже Вушко (Аарне, 650 А) відомий в українських, російських та білоруських казках. Початком казки є розповідь про чудесне народження героя. Народжується він унаслідок співжиття людини з ведмедем чи ведмедицею. Ведмідь (ведмедиця) зустрічає жінку (чоловіка) в лісі (під час збору ягід, грибів, горіхів тощо, в полі, на городі і викрадає до себе в берлогу, яму, кубло). У результаті народжується хлопчик – “зовсім як людина, лише вуха ведмежі”, “до поясу людина, а від поясу – ведмідь”, “шкіра ведмежа, обличчя ведмеже” [4, с.44].

Батьки дають йому ім'я Ведмеже Вушко. Подібно до Котигорошка та інших казкових героїв Ведмеже Вушко росте “не по роках, а по годинах”, незабаром стає “міцним, сильним і розумним”.

Готуючись до втечі з берлоги, герой проявляє свою силу і хитрість. Вслід за ведмедицею-матір'ю герой непомітно вислизає на волю, ховається за корч і, коли та, закидавши яму, віддаляється, він відкидає “пеньки”, звільняє батька і разом з ним здійснює втечу (Левченко).

В іншій казці за час відсутності батька-ведмеда герой пробує свою силу. Перший раз (у віці трьох років) він трясє дуб, з якого лише опадає листя, – це означає, що сили у нього ще мало і втечу здійснювати рано. На другий раз (у шестилітньому віці) герой трусить дуб, вивертає його з корінням із землі, – втеча вдається (Грінченко).

Близький до цього епізод можна знайти в казці “Ведмідь-Іванко” (Сухобрус), де втікачів наздоганяє переслідувач (ведмідь або ведмедиця), з яким герой, однак, зумів поквитатися, інколи навіть жорстоко: “Візьме його (ведмеда) за задні ноги, та як об лисину вдарить, то все м'ясо і розлетілось”; “Схопив ведмеда за вуха, хлопнув об землю, він зі своєї шкіри і вилетів”.

З моменту звільнення Ведмежого Вушка з-під влади ведмеда казкова оповідь розвивається у двох напрямках: в двох напрямках: один представлений сюжетом “Три царства: золоте, срібне і мідне” (Аарне, 301 А, В), другий – сюжетами з циклу казок про нерозумного чорта (1000-1199).

Перехід до сюжету “Три царства” може здійснюватись одразу ж, як тільки герой покидає ведмеже кубло (Грінченко, Сухобрус) або повертається в село.

Натура Ведмежого Вушка – буйна, бешкетна, неспокійна. Як і інші богатирі, він “творить жарти немилі”: бавлячись на вулиці з сільськими хлопчачками, “він якого ухвате за руку – руки нема, за голову – голови нема, за ногу – то й ноги нема”. Вбивши таким чином одного хлопця за насмішки, Ведмеже Вушко потрапляє до пана. Пан уже приготувався його бити, “а Медмідюк як вдарив ногами в покою, то вікна вилетіли”.

Витівки Ведмежого Вушка, його сила, хоробрість, дотепність, які він демонструє перед своїми недругами, наганяє на останніх сум, жах і вони вдаються на всілякі хитрощі, зжити його зі світу чи принаймні чимось зробити йому прикрість.

Та в які б важкі ситуації не потрапляв Ведмеже Вушко, він постійно виходить із них цілим і неушкодженим, нерідко караючи і осоромлюючи при цьому своїх ворогів [4, с.47-48].

Нагадує Ведмеже Вушко Іван Сучич, який народжується в царському палаці від чудесного зачаття: цариця, кухарка, собака-сучка, кішка, кобила з’їдають рибу. Брати-богатирі народжуються одночасно. Як і належить богатырям, ростуть вони “не по днях, а по годинах”, виявляють свої здібності – надприродну фізичну силу, а в окремих випадках – незвичайний розум і кмітливість, причому симпатизують казкарі Іванові Сучичу. Він – сильніший, сміливіший і розумніший за своїх братів. Старшим з трьох братів стає той, хто у змаганні виявиться найсильнішим.

Характерним і майже обов’язковим для казок про Івана Сучича є бій зі Змієм на мості (в деяких казках міст називається калиновим). Це сюжет 300 А за покажчиком Аарне. Брати виконують функції трьох билинних богатырів, що стоять на заставі і виконують наказ: “Через цю ріку – не пропускати ні пішого, ні кінного” [4, с.61].

Цей казковий герой наділений даром перевтілення. Обернувшись котом (Чубинський, Левченко), він підслуховує розмову змієвих дружин і зміїхи-матері, що задумали підступним чином розправитись з трьома братами - винуватцями загибелі їхніх близьких родичів.

Серед героїв-богатырів (головним чином змієборців) казка називає також Івана-царенка. Він займає проміжну позицію між окресленими типами героїв (богатырів та іронічних щасливців), він є типовим героєм у сюжетах АТ402, 432, 502, 511, 516, 519, 550, 551, 707, 709.

У деяких сюжетах Іван-царенко є третім молодшим сином царя, щасливцем, рідко – дурником. Здолати числені перешкоди на шляху до мети йому допомагають вірні помічники і слуги [4, с.68].

Іронічні щасливці (Незнайко, Іванко-дурник та ін.) не наділені від народження ні фізичною силою, ні красою. Їх усі зневажають. Щастя, фізична сила і краса до них приходять з часом, допомагають їм чарівні тварини. Наприклад, в долі Незнайки, який втілює сюжет АТ 532, вирішальна роль належить коневі – незмінному супутникові героя, його вірному другові, доброму порадинику-віщунові та надійному помічникові [4, с.80]. Іванко-дурник здобуває чарівні предмети, ретельно виконуючи доручення батька. Його супутником також є чарівний кінь. Помічником Омелька, який є популярним персонажем російських казок, хоча трапляється і в українських (Левченко, Чубинський) є чарівна риба [4, с.116].

Казки про іронічних щасливців втілюють сюжети АТ675, 560, 530, 530А, 531 та ін.[4, с.105]. Етнографічні матеріали містять багато прикладів сакральних каліцтв і хвороб у казках архаїчних культур. Неприваблива зовнішність героя часто поєднується з магічною потворністю (“людина без тулуба” в мальгашській казці). Вступ у контакт з духами, надбання духів-покровителів, отримання від них магічної сили, всілякого роду “посвячення” та “одкровення” у міфах і легендах первісних народів пов’язані найчастіше з тимчасовим безумством. Екстаз, нервова екзальтація і безумство притаманні шаманам. Ознаками шаманського покликання в легендах про шаманів і в їх побуті є також нерухомість, позірنا незацікавленість у навколишньому – стан своєрідного ступору. Лінощі, нерухомість у таких випадках поєднуються з неохайністю. Відмова умиватись і стригтись інколи була необхідним ритуальним моментом у підготовці до посвячення. Низьке походження, рабство, безумство, юродивість – все це є комплексом понять, пов’язаних шаманською ініціацією і ритуальною смертю [5, с.234].

Головним героям українських народних казок притаманні риси і “священного воїна” і “воїна-звіра”. Одним із яскравих втілень архетипу “воїна порядку” є образ Котигорошка. Як зауважують дослідники, зображення цього героя ґрунтувалось на підкресленій контрастності: при малому зрості він наділявся надлюдською силою. В ряді казок його роль виконує Хлопчик-мізинчик [4, с.43]. Шляхетність цього героя яскраво проявляється в сюжеті про братів, які підступно намагались погубити Котигорошка, щоб присвоїти здобуту ним славу і добро, він великодушно їм пробачив і не покарав їх, а лише покинув рідний дім [4, с.41]. К.Юнг у книзі “Душа і міф. Шість архетипів” безпосередньо пов’язує міфологічний образ героя-малюка з архетипом космічного яйця, зародку, з якого розвинувся Всесвіт. Як первісний зародок був початком космічного порядку, так само герой-малюк у міфах є уособленням становлення соціального порядку.

Інший тип героя репрезентовано в українській традиції образами, імена яких говорять самі за себе: Ведмеже Вушко, Син Собаки. Їх специфічною ознакою була буйна вдача. Народжуються ці казкові герої від шлюбу між людиною і ведмедем. Це, очевидно, є відгомонам уявлень про індоєвропейського воїна-звіра.

Тже, можна виділити два основні типи образів української чарівної казки: образ героя-богатиря і героя, наділеного магічною силою завдяки його моральним якостям (іронічні щасливці). У деяких казках головний герой наділений рисами героя-богатиря та іронічного щасливця (Іваґ-царенко). Образи героя богатиря є трьох типів: Герой-малюк (Котигорошко), Герой-напівзвір (Син Собаки, Син Корови, Ведмеже Вушко) та Царевич. Є підстави образ Героя-малюка пов'язувати з міфами про богів-малюків та про священний зародок життя і порядку, що плавав в океані хаосу і з якого розвинувся наш Всесвіт. Є також казки, в яких виразно простежуються уявлення про універсальний космічний закон Ріту. Це казки, в яких після вбивства Змія оживає природа, що вказує на усвідомлення єдності морального та фізичного порядку. Образ героя-напівзвіра слід пов'язувати з комплексом уявлень про магічну силу внутрішнього вогню, яким володіли такі воїни і який проявлявся як воїнська містична лютя.

Образи героїв-богатирів пов'язані з другою функцією теорії Ж.Дюмезіля через її основний атрибут – фізичну силу, а також із першою функцією – магічною, завдяки дару перевтілювання, мудрістю, жертвовною шляхетністю (іронічні щасливці зокрема). Третя функція виявляється у здобуванні чарівних предметів, нареченої, що складає сюжетну лінію казок.

-
1. Бессонова С. Религиозные представления скифов. К., 1983.
 2. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. М., 1987.
 3. Дюби Ж. Трехчастная модель или представления средневекового общества о себе самом. М., 2000.
 4. Новиков М. Образы восточнославянской волшебной сказки. М., 1971.
 5. Мелитинский Е. Герой волшебной сказки. Происхождение образа. М., 1958.

**THE ANCIENT TRIFUNCTIONAL INDOEUROPEAN IDEOLOGY
IN REFLECTION OF CLASSICAL EUROPEAN FAIRY-TALE**

Andrej Potseluiko

*Ivan Franko National University of Lviv
st. Universytetska 1. Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.*

The article "The ancient trifunctional Indoeuropean ideology in reflection of classical European fairy-tale" is devoted to the studying of the exploration of prephilosophical outlook of ancient Indoeuropeans. This exploration is based on the methodologies of modern comparative Indoeuropean mythology, namely on the theory of trifunctional Indoeuropean ideology structure (the Dumézils theory), and also the Propp's theory of fairy-tale morphology (folklore).

Key words: Indoeuropean ideology, Ukrainian mythology, European fairy-tale.

Стаття надійшла до редколегії 04.2001

Прийнята в друку 10.2001